

ANALIZA PSYCHOSPOŁECZNYCH FUNKCJI SPORTU OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH

Osoby niepełnosprawne stanowią znaczny odsetek populacji naszego kraju. Mimo swej liczebności jest to grupa osób wielokrotnie odczuwająca skutki istniejących stereotypów, a przez to narażona na społeczną marginalizację. Z tego względu nieustannie podejmuje się próby przeciwdziałania ich wykluczeniu i włączenia w główny nurt życia społecznego. Jednym z takich działań jest upowszechnianie aktywności ruchowej wśród osób niepełnosprawnych.

Celem badań jest wskazanie roli sportu w życiu osób z niepełnosprawnością fizyczną, a także określenie, jak jego uprawianie wpływa na zmianę sposobu postrzegania człowieka niepełnosprawnego przez osoby pełnosprawne.

Rolę sportu uprawianego przez osoby niepełnosprawne określono w ramach kilku wybranych psychospołecznych funkcji, które wyodrębnione zostały jako kategorie analityczne na podstawie prowadzonych badań. W badaniach wykorzystane zostały dane jakościowe zdobyte za pomocą techniki wywiadu swobodnego oraz obserwacji jawnej przeprowadzonych wśród osób niepełnosprawnych uprawiających sport. Ramą analityczną uczyniono mieszczącą się w paradygmacie interpretatywnym teorię symbolicznego interakcjonizmu.

J. NIEDBALSKI

Doktor nauk humanistycznych w zakresie socjologii, absolwent Wydziału Prawa i Administracji UŁ oraz Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego UŁ (m. Łódź, Polska)

Słowa kluczowe: niepełnosprawność, aktywność fizyczna, funkcje sportu, socjologia interakcji, badania jakościowe.

ANALYSIS OF THE PSYCHOSOCIAL FUNCTION OF SPORT FOR PEOPLE WITH DISABILITIES

People with disabilities constitute a significant proportion of the population of Poland. Despite its number, this is a group of people that repeatedly feel the effects of existing stereotypes and, in consequence, are exposed to social marginalization. For this reason, attempts are continually made to counteract their exclusion and to include them in the mainstream of social life. Physical activity promotion among people with disabilities is one of such attempts.

The aim of the study is to identify the role of sport in the lives of people with physical disabilities as well as to determine how playing sports affects the change in the perception of people with disabilities by nondisabled people.

The role of sport was determined within a few selected psychosocial functions that were distinguished as analytical categories based on the study.

The study used qualitative data which were collected using unstructured interview techniques and undisguised observation conducted among people with disabilities playing sports. The analytical framework of the study was the theory of symbolic interactionism located in the interpretative paradigm.

Key words: disability, physical activity, functions of sport, sociology of interaction, qualitative research.

Wprowadzenie

Niepełnosprawność to pojęcie, którego dzisiejsze rozumienie zostało wprowadzone w drugiej połowie XX w. Dawniej, na co zwraca uwagę Ewa Pieszak (2012, s. 135), funkcjonowały raczej obraźliwe epitety kierowane w stronę osób niepełnosprawnych. Negatywne określenia, którymi osoby niepełnosprawne naznaczano, spychały je poza nawias tzw. zdrowego społeczeństwa. Z biegiem lat zmieniały się jednak negatywne konotacje owego pojęcia. Zaczęto

zauważać, jak wielopłaszczyznowym zjawiskiem jest niepełnosprawność i jak wielu różnych sfer życia ona dotyczy (tamże, s. 135).]

Nie oznacza to jednak, że sytuację osób niepełnosprawnych można obecnie uznać za adekwatną do potrzeb tej kategorii obywateli. Świadczą o tym chociażby badania przeprowadzone przez Elżbietę Kryńską i jej zespół (2013, s. 12), które dowiodły, że sytuację osób niepełnosprawnych w Polsce można ocenić jako trudną i wymagającą wprowadzenia określonych zmian zarówno na poziomie strukturalnym, systemowym, jak i społecznym. W dalszym ciągu dominuje bowiem obraz osoby niepełnosprawnej jako niesamodzielnej, bezbronnej, niepotrafiącej zadbać o siebie i własne interesy. Ludzie niepełnosprawni oceniani są bardzo często jako słabi, lękliwi, wycofani, nerwowi, niepewni siebie czy niezadowoleni z życia. Cechy te stanowią element stereotypu i uogólnionego obrazu osób niepełnosprawnych w społeczeństwie (Ostrowska, 1997, s. 76). W ten sposób dochodzi do powielania uproszczonych opinii na temat osób niepełnosprawnych, które to opinie stają się częścią kolektywnego systemu założeń o naturze niepełnosprawności (i ludzi nią dotkniętych), przyjmowanych przez członków danej zbiorowości (Zakrzewska-Manterys, 2003, s. 105).

Jednocześnie poprzez przypisanie etykiety słabości czy lękliwości eliminuje się te osoby z wielu dziedzin życia społecznego. Zarazem są one postrzegane jako zasługujące na współczucie, a nie jako partnerzy do różnych przedsięwzięć życiowych. Jak podaje Antonina Ostrowska (1997, s. 77), można wyróżnić dwie kategorie czynników, które oddają społeczną charakterystykę osoby niepełnosprawnej. Są to: koncentrowanie się na słabościach i ograniczeniach psychicznych jednostki oraz wszystkie te cechy, które utrudniają jej interakcje z otoczeniem. Negatywne postawy wobec niepełnosprawnych wynikają także z wysokiej pozycji, jaką w hierarchii wartości zajmują: zdrowie, sprawność fizyczna, siła, sukces, produktywność, zamożność, niezależność (Kossewska, 2003, s. 3). Zdaniem Romana Ossowskiego, na sytuację osób niepełnosprawnych szczególny wpływ mają następujące czynniki: właściwości otoczenia społecznego, widoczność niepełnosprawności oraz stan materialny osób niepełnosprawnych (Ossowski, 1999, s. 284–286; por. Nowak, 2005, s. 49). Znajdując się w niekorzystnym położeniu społecznym, osoby niepełnosprawne, zdaniem Ryszarda Szarfenberga (2008, s. 4), mogą mieć równocześnie problemy z podmiotowością, wolnością wyboru, równouprawnieniem i pozytywnym wizerunkiem społecznym.

Negatywne postawy i oczekiwania ludzi sprawnych wobec osób niepełnosprawnych mają ujemny wpływ na zachowanie tych ostatnich wobec siebie i wobec ludzi zdrowych. Utрудniają przystosowanie się i akceptowanie własnej niepełnosprawności, zniechęcają do podejmowania wysiłku, a czasem rodzą poczucie pogardy dla samego siebie i swojej niepełnosprawności. Osoby, które otrzymują nieporównanie więcej przykrych informacji zwrotnych na własny temat, mogą ukształtować negatywną tożsamość (Czykwin, 2008, s. 19). Procesy dehumanizacji związane z wykluczeniem w skrajnych wypadkach mogą też prowadzić do wzrostu poczucia winy, a nawet osłabienia czy utraty identyfikacji z innymi i postępującej reifikacji ludzi z różnego rodzaju dysfunkcjami (tamże, 2008, s. 20). Człowiek niepełnosprawny ma często problemy z akceptacją siebie, czuje się mniej atrakcyjny, towarzyszy mu zaniżone poczucie własnej wartości, izolacja od reszty pełnosprawnego społeczeństwa, z którym się identyfikuje (Pieszak, 2012, s. 136).

Jednocześnie czyni się starania, aby zapobiegać wszelkim tego typu sytuacjom bądź minimalizować ich skutki. W tym celu prowadzi się szeroko zakrojoną politykę integracji i normalizacji życia osób niepełnosprawnych. Wszystko po to, aby włączyć je do głównego nurtu życia społecznego. Robi się to na wiele sposobów, przy czym za szczególnie istotne uznaje się wszechstronne aktywizowanie osób niepełnosprawnych w różnych dziedzinach życia. Jedną z takich form aktywności jest sport (tamże, s. 136). Aleksandra Łuszczczyńska (2011) dowodzi, że zadowolenie z uprawiania aktywności fizycznej lub sportu to jeden z determinantów jakości życia ludzi niepełnosprawnych. Z kolei według Zofii Żukowskiej (2006, s. 126) człowiek niepełnosprawny może nie tylko żyć normalnie, lecz także czerpać z życia radość. Jak dalej pisze przywołana autorka, jedną z takich dróg jest sport, który można postrzegać jako szansę zarówno dla indywidualnego rozwoju jednostki, jak i dla jej społecznej integracji.

Inspiracje i podstawy teoretyczne badań

Sport osób niepełnosprawnych został zapoczątkowany w ubiegłym stuleciu, a na jego rozwój szczególny wpływ miały nowo powstające organizacje, których celem było kierowanie i zarządzanie różnymi formami aktywizowania ludzi z dysfunkcjami psychofizycznymi. Na

rzeźbieni lat zmieniały się zarówno warunki, jak i możliwości uprawiania sportu przez osoby niepełnosprawne, a kolejne towarzyszące temu procesowi wydarzenia wyznaczały stopniowe przechodzenie od rehabilitacji, poprzez rekreację, do sportu wyczynowego (Molik, Morgulec-Adamowicz, Kosmol, 2008 s. 63). Taka ewolucja sportu niepełnosprawnych ma swoją kontynuację w jego dzisiejszym rozumieniu. Z jednej strony, odnosi się go bowiem do procesu szeroko rozumianej rehabilitacji, z drugiej zaś, jest on integralną dziedziną kultury fizycznej. Sport osób niepełnosprawnych może zatem przybierać różne postaci, począwszy od sportu rehabilitacyjnego, poprzez rekreacyjno-amatorski, do sportu wyczynowego włącznie.

Niezależnie od rodzaju i charakteru aktywności sportowej osób niepełnosprawnych uznaje się, że jest ona specyficznym rodzajem działań, nie tylko odnoszącym się do sfery fizycznej, lecz także będącym społecznym fenomenem, któremu nadaje się określone znaczenie i który jest w określony sposób postrzegany przez daną zbiorowość (Heinemann, 1989, s. 238). Jak podkreśla Klaus Heinemann (tamże, s. 239), sport stanowi „rezultat okoliczności, jakimi są ramy, w których się działa i decyduje, w których zawierają się zarówno elementy społecznej akceptacji i wzorców postępowania, doświadczenia życiowe oraz indywidualne projekty, jak i indywidualna oraz społeczna tożsamość”.

Tak rozumiany sport jest bliski kategorii „działania”, którą stawia się w centrum założeń teoretycznych symbolicznego interakcjonizmu, będącego ramą teoretyczną niniejszych rozważań. Działanie składa się tutaj z aktywności poszczególnych jednostek wchodzących z samymi sobą oraz nawzajem w interakcje (Blumer, 2007, s. 69–71). Natura rzeczywistości społecznej ma zatem wymiar procesualny, zmienny i dynamiczny (Prus, 1999, s. 68–71). Jednostki nie są jednak odtwórcami schematów działań, lecz twórczo reagującymi podmiotami dostosowującymi się do danej sytuacji i okoliczności (Blumer, 1975). Działanie ma bowiem charakter zachowania konstruowanego przez człowieka, nie zaś jego reakcji będącej wynikiem określonych czynników zewnętrznych, niezależnych od samej jednostki (takich jak bodźce fizjologiczne, popędy, potrzeby, uczucia, postawy, normy, wartości itp.). Człowiek nie reaguje biernie na pragnienia, uczucia, działania innych, wymogi czy oczekiwania wobec siebie, lecz robi to w sposób rozmyślny, wykorzystując do tego celu swoją jaźń i umysł (Blumer, 2007, s. 52).

Ludzie, którzy wchodzą we wzajemne interakcje, komunikują się nawzajem, tworząc podstawy dla konstruowania realnego i intersubiektywnego świata ludzi obdarzonych poczuciem własnego Ja. Jednostki są tutaj aktywnymi i świadomymi aktorami i działają, opierając się na znaczeniach nadawanych obiektom; tym samym współkreują rzeczywistość, zamiast reagować bezwolnie i bezwiednie na pochodzące z zewnątrz bodźce (Turner, 2004, s. 418–421; Szacki, 2004, s. 545 i nast.).

Interakcjonści symboliczni skłaniają się zatem ku postrzeganiu ludzi jako aktywnych aktorów społecznych, stale i na bieżąco rekonstruujących w trakcie interakcji z pozostałymi członkami danej zbiorowości obraz rzeczywistości oraz ich miejsca w tak wyobrażonej przestrzeni życiowej. Robert Prus i Scott Grills (2003, s. 19) uważają, że symboliczna interakcja w ujęciu interakcjonistów „może być postrzegana jako badanie sposobów, w jaki ludzie codziennie nadają sens swoim sytuacjom życiowym i oddają się aktywności w relacji z innymi”.

Jak stwierdza Herbert Blumer (2007, s. 51), „proces interakcji z samym sobą stawia istotę ludzką wobec świata, a nie w jego obrębie, przez co pociąga za sobą konieczność radzenia sobie z nim za pomocą procesu definiowania, a nie po prostu reagowania nań”. Aby jednak stać się obiektem dla siebie, musimy najpierw stać się obiektem dla innych. Stosując metaforyczne porównanie, można powiedzieć, że potrzebne jest nam lustro w postaci innych ludzi, w którym przeglądając się, stawiamy siebie samych w ich roli (role-talking; Krzeziński, 1986, s. 47).

Tak sformułowane idee stanowią o istocie perspektywy konstruktywizmu społecznego, zgodnie z którą ludzie postrzegają rzeczywistość poprzez pryzmat swojej kultury i swoich doświadczeń, przypisując temu, co widzą, określone znaczenia. Jednocześnie nikt nie może zaobserwować obiektywnej rzeczywistości, oderwanej od nadawanych znaczeń i kontekstów. Tym, co definiuje świat jako rzeczywistość społeczno-kulturową, są przede wszystkim rozmaite przejawy ludzkiej aktywności, działalności, także procesy, wydarzenia, interpretacje, wartości – a nie przedmioty, obiekty czy fakty (Wendland, 2011, s. 23).

Warto jeszcze zaznaczyć, że pojęcie konstruktywizmu będę tu rozumiał jako podejście teoretyczne badające rozwój nauki, który jest rezultatem działalności społecznej i tym samym nie zakłada, że wiedza naukowa jest odzwierciedleniem niezależnej rzeczywistości lub też wynikiem

stosowania historycznie niezmiennych reguł postępowania badawczego (Amsterdamska, 1992, s. 137; Zybortowicz, 1999).

Biorąc pod uwagę przywołane tu odniesienia teoretyczne, w badaniach stanowiących fundament tego opracowania odwołuję się do subiektywnej perspektywy badanych, czyniąc ich własny punkt widzenia podstawą do konstruowania uogólnień teoretycznych (Włodarek, Ziółkowski, 1990, s. 55). Celem badań jest odnalezienie sensu w przeżyciach zwykłych ludzi, a więc odpowiedź na pytania, jak przeżytemu doświadczeniu – w tym wypadku jest nim uprawianie sportu – nadaje się znaczenie, a także jak jest ono definiowane, interpretowane, rozumiane, wyrażane i ucieleśniane. W związku z tym, w dalszej części artykułu podejmuję się próby nakreślenia tych obszarów i kontekstów życia osób niepełnosprawnych, w których zachodzą istotne jakościowo zmiany powodowane ich aktywnością sportową.

Metodologia badań

Materiał badawczy wykorzystany w opracowaniu stanowią osobiste doświadczenia osób niepełnosprawnych realizujących swoją aktywność fizyczną poprzez uczestnictwo w różnych formach sportu. Z przedstawicielami tej kategorii osób niepełnosprawnych przeprowadzone zostały wywiady swobodne mało ukierunkowane. Stosując triangulację danych w badaniach, wykorzystano również zapisy z obserwacji poczynionych podczas spotkań i imprez sportowych, treningów oraz konsultacji, a także materiały zastane w postaci różnego rodzaju dokumentów (broszur, informatorów, regulaminów wewnętrznych itp.).

Przesłanki, które uzasadniały wybór wspomnianych technik, wynikają, po pierwsze, z przyjętych założeń ontologicznych (ludzkie doświadczenia, interpretacje, wiedza, oceny, interakcje uznaje się za znaczące właściwości rzeczywistości społecznej) i epistemologicznych. Prawomocnym sposobem generowania danych na podstawie tych założeń ontologicznych są: interakcja, rozmowa z ludźmi, słuchanie opowieści i uzyskanie dostępu do wiedzy, ocen, wrażeń jednostek. Po drugie, uzyskane dane mają dzięki temu charakter całościowy i pogłębiony, co jest zgodne ze słowami Herberta Rubina i Irene Rubin (1997, s. 205), według których „badania jakościowe stosuje się w odniesieniu do zagadnień wymagających głębszego zrozumienia, któremu najlepiej służą szczegółowe przykłady i rozbudowana narracja”.

Analiza i interpretacja materiału badawczego prowadzona była zgodnie z zasadami metodologii teorii ugruntowanej (Charmaz, 2009; Glaser, 1978; Glaser, Strauss, 1967 [2009]; Strauss, Corbin, 1990; Konecki, 2000; Gorzko, 2008). Dobór kolejnych przypadków miał charakter teoretyczny i opierał się na metodzie ciągłego porównywania, co oznacza, że przypadki te wybierane były na podstawie bieżących ustaleń analitycznych, nie zaś ustalonych przed badaniem założeń (Glaser, 1978, s. 49–50; Glaser, Strauss, 1967, s. 45; Konecki, 2000, s. 70). Dobór przypadków trwał do momentu osiągnięcia nasycenia teoretycznego (theoretical saturation) wygenerowanych kategorii analitycznych (Glaser, Strauss, 1967, s. 61).

Motywy wyboru wskazanej metody była potrzeba poznania „faktycznych” sposobów życia, działań jednostkowych, procesów tworzenia znaczeń, a zatem pragnienie zbliżenia nauki do „życia” i „poznawania rzeczywistości społecznej z punktu widzenia tworzących tę rzeczywistość podmiotów” (Wyka, 1993, s. 34).

Badania, które posłużyły do napisania prezentowanego tu tekstu, stanowią część większego projektu dotyczącego sytuacji życiowej osób niepełnosprawnych podejmujących aktywność sportową, realizowanego aktualnie przez autora artykułu. Projekt ten jest współfinansowany przez dziekana Wydziału Ekonomiczno-Socjologicznego UŁ w ramach grantu dla młodych naukowców (nr 545/1345). W chwili opracowywania tekstu materiały empiryczne stanowiło: 20 wywiadów pogłębionych, 25 zapisów obserwacji oraz 12 dokumentów źródłowych (zastanych). Rozmówcami biorącymi udział w badaniu byli odpowiednio: 16 osób niepełnosprawnych uprawiających sport (11 mężczyzn i 5 kobiet) oraz dwóch trenerów i dwóch przedstawicieli władz klubu sportowego.

Funkcje uprawiania sportu przez osoby niepełnosprawne fizycznie

Przeprowadzone badania pozwoliły na zrekonstruowanie tych aspektów życia jednostki – ujmując je w ramach teorii interakcji społecznych – które zmieniają się pod wpływem jej aktywności sportowej. W dalszej części artykułu zaprezentowane zostały funkcje uprawiania sportu z punktu widzenia niepełnosprawnych, rozumiane jako zespoły współistniejących i wzajemnie powiązanych ze sobą kategorii czynników fizycznych, społecznych, emocjonalnych oraz psychicznych; ilustrację stanowią wypowiedzi samych zainteresowanych, czyli osób z dysfunkcjami fizycznymi angażujących się w różnego rodzaju aktywności sportowe.

Pierwsza z omawianych funkcji odnosi się do fizycznych aspektów aktywności sportowej osoby niepełnosprawnej i polega na usprawnieniu jej organizmu. W tej sytuacji sport jest swego rodzaju przedłużeniem czy też kontynuacją rehabilitacji, przywracającą jednostkę do określonego, możliwego do osiągnięcia

przez nią stopnia sprawności (Tasiemski, Koper, 2013, s. 114). Przy czym sport należy roznieć tutaj szerzej, jako swoiste wyzwolenie i uniezależnienie się osoby niepełnosprawnej od pomocy innych właśnie poprzez uprawianie aktywności fizycznej. Owo wyzwolenie polega na przełamaniu ograniczeń własnego organizmu, jego wzmocnieniu i dojściu do optymalnego stopnia sprawności. Dzięki temu jednostka staje się bardziej niezależna, samodzielna i ma poczucie większej kontroli nad własnym życiem. Jest to szczególnie ważne w sytuacji, gdy dana osoba na skutek określonych zdarzeń (np. wypadku czy choroby) utraciła pełnię dawnej sprawności, co istotnie zachwiało jej samodzielność. Sport daje wtedy możliwość wszechstronnego rozwoju własnej cielesności.

Od kiedy więcej się ruszam, zacząłem chodzić na treningi, to mam znacznie lepszą kondycję i też zupełnie inaczej podchodzę do moich możliwości, bo czuję, że mogę więcej niż kiedyś. To kwestia mojej kondycji, ale też psychiki, bo jedno z drugim jest ściśle powiązane. Teraz nie mam większych oporów, żeby gdzieś iść, coś zrobić, po prostu czuję się bardziej samodzielny niż kiedyś. [fragment wypowiedzi osoby niepełnosprawnej]

Poprzez sport osoba niepełnosprawna może zatem w pewnym sensie odzyskać to, co utraciła lub osiągnąć to, czego dotychczas nie była w stanie zrobić. Są to jej umiejętności i zdolności fizyczne, a więc sprawność, która dzięki aktywności sportowej może się znacznie poprawić. Aktywność sportowa nie zlikwiduje wprawdzie samego uszczerbku na zdrowiu, ale jest w stanie pozytywnie wpłynąć na wydolność i ogólną kondycję organizmu, a także wzmocnić te obszary ciała jednostki, które mogą do pewnego stopnia przejąć kontrolę nad obszarami dysfunkcyjnymi. W ten sposób wzmacnia się cały organizm, a dzięki regularnym ćwiczeniom osoba staje się bardziej sprawna, ma większą koordynację ruchów i lepiej panuje nad własnym ciałem.

Na sport można też spojrzeć z innej perspektywy, nierzadko bowiem dopiero zaangażowanie się osoby niepełnosprawnej w aktywność fizyczną powoduje, że może ona wejść w rolę uczestnika zabawy. Sport, zwłaszcza dla osoby z nabytą niepełnosprawnością, bywa jedną z tych okazji, kiedy jest ona w stanie odczuwać radość, zadowolenie i choć na chwilę oderwać się od codzienności.

Przychodząc tutaj, czuję się naprawdę świetnie. Dla mnie to jest najlepszy sposób na wyłączenie się i na złapanie oddechu. Jak się tak wymęcę, to czuję jak z potem schodzą ze mnie inne sprawy, które mnie obciążają. A jak stąd wychodzę, to mam paradoksalnie więcej siły, żeby przetrwać kolejny dzień. [fragment wypowiedzi osoby niepełnosprawnej]

Sport może być zatem swoistą odskocznią osoby niepełnosprawnej od codziennych trudności, w której odnajduje ona źródło radości i zapomnienia. W ten sposób może się poczuć choć na chwilę jak nie-niepełnosprawna, przyjmując rolę uczestnika gry i „zanurzając się” w atmosferę zabawy.

Wraz z poprawą kondycji fizycznej osoby niepełnosprawnej następuje również powolna przemiana na poziomie jej jaźni. Niepełnosprawny zyskuje dzięki uprawianiu sportu i obserwacji dokonujących się przemian swojego ciała poczucie większej kontroli nad samym sobą. Wszystkie pozytywne doświadczenia związane z uprawianiem sportu przez osobę z niepełnosprawnością fizyczną wpływają na wzmocnienie jej wiary w rosnące zdolności do działania i skutecznego posługiwania się własnym ciałem, co w konsekwencji pozwala odbudować pozytywną samoocenę (Koper, Nadolska, 2012, s. 53). To z kolei powoduje, że znikają kolejne bariery psychiczne, które w nie mniejszym stopniu niż ograniczenia fizyczne obciążały jednostkę, uniemożliwiając większą aktywność życiową.

No cóż, sport daje mi znacznie więcej niż sam fakt poprawy mojej kondycji. Prawdę mówiąc, to czuję się dzięki temu dużo lepiej, tak psychicznie. Mam więcej siły, żeby po prostu żyć. Jak coś mi wychodzi tutaj, na treningu, to czuję, że inne rzeczy też jakoś pójdą i będzie ok. [fragment wypowiedzi osoby niepełnosprawnej]

A zatem sport to nie tylko wzmocnienie fizyczne organizmu czy rozrywka. Sport to przede wszystkim klucz do zmian na poziomie postrzegania swojego Ja przez osobę niepełnosprawną. W tym kontekście sport oznacza, że dana osoba jest w stanie poprzez aktywność fizyczną zmienić wyobrażenie o sobie samej. Taka sytuacja może być bezpośrednim wynikiem

obserwowanych przez jednostkę zmian związanych z własnym ciałem i jego rosnącą sprawnością, ale także wiązać się z przeświadczeniem danej osoby co do sposobu postrzegania jej przez innych ludzi. Dochodzimy tutaj do rozróżnienia jaźni na poziomie I (Ja podmiotowego) i me (Ja przedmiotowego). Wprowadzony przez George'a Herberta Meada podział na dwa aspekty jaźni oznacza, że w pierwszym wypadku mamy do czynienia z reakcją na postawy innych – impulsywnymi i twórczymi siłami drzemiącymi w jednostce, odpowiedzialnymi za powstanie wyobrażenia o sobie samym – w drugim zaś ze zorganizowanym zbiorem postaw innych wobec jednostki, które kształtują się na bazie tego, jak widzą nas inni i czego od nas oczekują (Mead, 1975, s. 240–247; Konecki, 2005, s. 43). W praktyce oznacza to, że osoba niepełnosprawna zaczyna dostrzegać zmiany we własnym ciele i organizmie, a jednocześnie zmiany te powodują korzystniejsze postrzeganie jej przez inne osoby (zwłaszcza te, które są dla niej znaczące). Aktywność sportowa prowadzi do oswojenia siebie i innych z widokiem uszkodzonego ciała, a także wzmacnia proces jego akceptacji i przewyższania związanej z nim traumy.

Sport daje też możliwość swego rodzaju rekompensaty za straty związane z utraconymi szansami czy koniecznością zmiany planów i zamiarów danej osoby. W sporcie jednostka może znaleźć „zastępcze” źródło samorealizacji i poczucia spełnienia. Jest to istotne zwłaszcza wtedy, gdy osoba była aktywna przed utratą pełnej sprawności, a z powodu dysfunkcji nie może w pełni realizować się w sposób, w jaki czyniła to przed zdarzeniem prowadzącym do tejże niepełnosprawności. Zjawisko to może dotyczyć zarówno sytuacji zupełnie niezwiązanych z poprzednią aktywnością jednostki (np. pracami w ogrodzie, jazdą konną itp.), jak i stanowić swoistą kontynuację, w nieco odmienionej odświeżeniu, innych form uprawiania sportu. W tym ostatnim przypadku jest to szczególnie dobrze widoczne wśród osób, które wcześniej koncentrowały się właśnie na sporcie, nierzadko traktowanym w sposób profesjonalny i zawodowy. Przykładów można podać całkiem sporo, zarówno na świecie, jak i w Polsce. Jednym z ciekawszych w naszym kraju jest przypadek Rafała Wilka, sportowca, który wcześniej ścigał się jako zawodowy żużlowiec, a po wypadku przesiadł się na handbike i tutaj zdołał wywalczyć najwyższe światowe trofea.

Po wypadku myślałem, że to już koniec, że nie mam na co liczyć, że sport to historia. Jako osoba pełnosprawna nie wiedziałem praktycznie nic o sporcie niepełnosprawnych. Kto mógł wtedy przypuszczać, że to właśnie w sporcie niepełnosprawnych będę w przyszłości odnosił największe sukcesy. [fragment wypowiedzi niepełnosprawnego sportowca]

Sport sprzyja rozwojowi wiary we własne możliwości, a także zdolności kierowania swoim życiem w sposób zależny od samej osoby niepełnosprawnej. Towarzyszy temu przejście od postawy fatalistycznej do postawy aktywnej i sprawczej.

Z omówioną tu funkcją sportu łączy się jego znaczenie jako wartości samej w sobie, a więc sytuacja, w której staje się on centrum życia danej osoby, jej główną, a czasem jedyną aktywnością, w której znajdują ujście wszystkie potrzeby i działania jednostki. Z tego względu jest on nierzadko traktowany jako treść życia, co szczególnie dobrze widoczne jest tam, gdzie zajmuje on najważniejsze miejsce w codzienności jednostki: chodzi tu o sport wyczynowy. W takiej sytuacji osoba niepełnosprawna może całkowicie zmienić swoje życie i stać się zawodnikiem profesjonalnym. Sport, zwłaszcza ten na najwyższym poziomie, otwiera przed niepełnosprawnym zupełnie nowe perspektywy. Są to rozmaite wyjazdy do krajów całego świata, uczestnictwo w zgrupowaniach i konsultacjach, a także – dla najlepszych sportowców – stypendia i nagrody pieniężne, które pozwalają na jeszcze większe zaangażowanie się takiej osoby w uprawianie sportu. Dotyczy to jednak garstki najlepszych sportowców (zazwyczaj powołanych do reprezentacji kraju), większość z reguły nie znajduje w sporcie możliwości utrzymania się. Mimo to dla wielu z nich sam fakt bycia w czołówce osób niepełnosprawnych uprawiających sport jest już nagrodą. Samodyscyplinowanie się i sukcesywne trenowanie jest celem samym w sobie, a dążenie do jak najlepszych wyników określa miejsce osoby niepełnosprawnej nie tylko w sporcie, lecz także w całym jej życiu.

Sport to dla mnie obecnie najważniejsza rzecz. Czuję, że to jest mój czas i muszę go jak najlepiej wykorzystać. Lata lecą, a ja mam jeszcze sporo do zrobienia. Takie cele sobie postawiłem ambitne i chcę je zrealizować. [fragment wypowiedzi niepełnosprawnego sportowca]

Sport może się stać główną (bądź jedyną) aktywnością danej osoby, także w sytuacji, gdy nie jest on traktowany w sposób profesjonalny i zawodowy, lecz czysto rekreacyjny i amatorski. Odgrywa on wówczas rolę hobby danej osoby, wokół którego koncentrują się jej pozostałe

aktywności i działania. Nierzadko wokół tejsze aktywności skupiają się także działania bliskich osób (np. rodziców, małżonków). Jest to związane z koniecznością wspierania osoby niepełnosprawnej, umożliwienia jej dotarcia do danego miejsca czy po prostu realizowania przez nią swoich pasji i zainteresowań. Czasem umożliwienie prowadzenia takiej aktywności wymaga od bliskiej osoby (opiekuna, rodzica) zmian w swoim życiu, podjęcia nierzadko bardzo radykalnych decyzji i rezygnacji z własnych planów czy zamiarów.

Po wypadku moja mama robiła wszystko, żeby postawić mnie na nogi. Trochę to trwało nim zrozumiała, że nic z tego nie będzie. Mieszkałyśmy w małej miejscowości i tam nie było warunków dla osoby niepełnosprawnej [...]. Wcześniej mama kupiła mieszkanie w Krakowie i tam miałyśmy się przenieść, ale jak się okazało, że w Warszawie są dla mnie lepsze warunki, to mama, choć nie było to dla niej łatwe, sprzedała mieszkanie w Krakowie i kupiła mniejsze w Warszawie. [fragment wypowiedzi osoby niepełnosprawnej]

Sport może być także traktowany jako środek do celu, będąc w istocie swoistym pomostem pomiędzy aktywnością fizyczną a innymi rodzajami działań osoby niepełnosprawnej. Oznacza to, że sport może stanowić źródło inspiracji, ale też kreowania wewnętrznej siły do działania na innych polach. W tym kontekście szczególnie istotne jest to, na co zwracają uwagę same osoby niepełnosprawne, a więc przywrócenie wiary we własne możliwości, prowadzące do rekonstrukcji życiowych celów i priorytetów. Niejednokrotnie oznacza to większą otwartość takiej osoby, co z kolei sprzyja rozwojowi życiowemu zarówno w sferze prywatnej, jak i publicznej. W tym pierwszym aspekcie chodzi głównie o odwagę do nawiązywania relacji z innymi osobami oraz wejścia z nimi w bliższe kontakty (czasem prowadzące nawet do utworzenia związków małżeńskich). Z drugiej strony, odwaga i poczucie wartości wyniesione z działalności sportowej sprawiają, że jednostka zaczyna wykazywać postawę bardziej asertywną w zwykłych relacjach życia codziennego, co ma z kolei istotne znaczenie w kontekście m.in. pracy zawodowej.

To, że zacząłem uprawiać sport, że w ogóle tutaj trafiłem, to oceniam jako jedną z lepszych rzeczy, jakie mogły mi się przytrafić. Po wypadku byłem wycofany, załamany i zupełnie straciłem sens życia. Dopiero wyciąganie mnie za uszy przez innych i pokazanie, że można coś ze sobą zrobić, pomimo niepełnosprawności, dodało mi wiary w siebie. Tak się stało, że to właśnie tutaj [na strzelnicy – przyp. JN] odnalazłem siebie i to pomogło mi się pozbierać. [fragment wypowiedzi niepełnosprawnego sportowca]

Sport sprzyja więc pozytywnemu myśleniu o sobie i własnych możliwościach, co w konsekwencji powoduje, że osoby niepełnosprawne swoją życiową witalność przekładają na inne sfery życia.

Warto zwrócić uwagę również na to, że uprawianie sportu przez osoby niepełnosprawne często przybiera charakter grupowy. Grupa stanowi wówczas środowisko wsparcia, wzmacniające mentalnie jednostkę poprzez gromadzenie ludzi o podobnych problemach, ale jest także polem dzielenia się z innymi trudnościami dnia codziennego i wymiany doświadczeń w tym zakresie. Kwestie, które mogą być podejmowane w ramach grupy, zazwyczaj wykraczają daleko poza sferę sportu, odnosząc się chociażby do aspektów higieny osobistej czy załatwiania spraw w różnych agendach i instytucjach. Członkowie grupy zdobywają zatem wiedzę praktyczną, która pomaga im w rozwiązywaniu bieżących problemów, dotyczących życia na co dzień. Grupa taka pomaga również odizolować się na chwilę od spraw przyziemnych i skoncentrować się na zupełnie innej aktywności.

Będąc tutaj, nabrałem przekonania, że pomimo moich dolegliwości i tego, że praktycznie nikt nie wróżył, że coś ze mnie jeszcze będzie, mnie udało się nie tylko pokonać własne lęki, osiągnąć założone cele, ale mogłem różnym niedowiarkom powiedzieć prosto w oczy: „zobaczcie, jestem sportowcem”. [fragment wypowiedzi niepełnosprawnego sportowca]

Uczestnictwo w grupie jest również związane z adaptacją do zasad w niej panujących, a także z internalizacją określonych wartości. Osoba niepełnosprawna staje się w ten sposób częścią grupy, ta zaś zaczyna mieć w jej życiu coraz większe znaczenie. W tym kontekście można zastosować pojęcie grupy odniesienia jako układu porównawczego, w stosunku do którego ludzie formułują podstawowe sądy i oceny co do własnej pozycji społecznej. Dostarcza ona miar i kryteriów pozwalających określić ową pozycję, co jest podstawą kształtowania się samooceny jednostki (Kuhn, 1972, s. 175; Ziółkowski, 1981, s. 77). Dana osoba porównuje swoje położenie społeczne z położeniem innych, a rezultatem tego jest identyfikowanie się z grupami o podobnym stopniu względnego uprzywilejowania lub upośledzenia i przyjmowanie postaw oraz

wzorów zachowań tych grup (Merton, 2002). Jednostka w ramach grupy uzgadnia również plany działania i permanentnie reinterpretuje rzeczywistość w interakcji z jej członkami, a równolegle prowadzi dyskusję z samą sobą. Dzięki owym interakcjom i swoistym autonarracjom uzyskuje klucz do interpretacji swojego miejsca w świecie i tego, co w danej sytuacji należy czynić (Mead, 1975).

Uprawianie sportu może także służyć przezwyciężeniu obaw jednostki co do ujawnienia się jako osoba niepełnosprawna. Niektórym osobom towarzyszy bowiem przekonanie, że nie zostaną zaakceptowane i nie znajdą zrozumienia wśród osób pełnosprawnych. To sprawia, że nie są w stanie ujawnić przed innymi swojej niepełnosprawności (ukrywają ją i w różny sposób starają się maskować), a jednocześnie boją się zdemaskowania. Z drugiej strony, to właśnie sytuacje, w których dana osoba ma cechę niedającą się ukryć (np. jeździ na wózku) – wyzwajające lęk i obawę przed otoczeniem, brakiem akceptacji – popychają ją do totalnego samowykluczenia (totalnego, gdyż odnoszącego się do niemalże każdego aspektu jej życia). Obie wymienione sytuacje mają swoje odzwierciedlenie w Goffmanowskiej wizji piętna (Goffman, 2005), w pierwszym wypadku niewidocznego, w drugim zaś niemożliwego do ukrycia przed otoczeniem. Obie też powodują, że osoba niepełnosprawna podejmuje różnego rodzaju starania, aby uniknąć odkrycia niepełnosprawności lub narażenia się na nieuniknione jej upublicznienie. Z drugiej strony, pojawienie się w życiu osoby niepełnosprawnej sportu, który nierzadko wymaga przełamania własnych barier, sprawia, że staje się ona bardziej śmiała i gotowa na publiczne ujawnienie swojej niepełnosprawności – najpierw w obecności innych niepełnosprawnych, potem w szerszym kontekście społecznym.

Wcześniej to byśmy pewnie nie rozmawiali. Ja się nie chciałam pokazywać, nie chciałam, żeby ludzie widzieli, że jestem niepełnosprawna. Dopiero jak zaczęłam biegać, to inaczej zaczęłam patrzeć na to, jak inni będą na mnie patrzeć. Teraz to się zastanawiam, czy nie pokazać się innym z mojej miejscowości, żeby nie było wątpliwości i niedopowiedzeń, że jest tak jak jest i że jestem taka jak jestem. [fragment wypowiedzi niepełnosprawnej sportsmenki]

Sport umożliwia prezentowanie osoby niepełnosprawnej jako silnej, odważnej, samodzielnej i w ten sposób przyczynia się do zaprzeczenia stereotypowemu jej postrzeganiu przez osoby zdrowe. Percepcja przejawiana przez ludzi pełnosprawnych zmienia się, gdy osoba z dysfunkcją poprzez swoje działania przełamuje utarty wizerunek niepełnosprawnego, nierzadko łączony z przypisywanymi jej różnymi negatywnymi cechami, do których należą m.in. niezaradność, niesamodzielność czy też zależność od innych.

Wiesz, ja to mam dużą frajdę, jak ludzie, którzy mnie obserwują, mówią potem: „Wow, ale pan to zrobił, ja nie wiedziałem, że tak można”. To ja wtedy czuję, że pokazuję samym sobą, że niepełnosprawni potrafią dużo więcej, niż wielu osobom się po prostu wydaje. [fragment wypowiedzi niepełnosprawnego sportowca]

Dzięki uprawianiu sportu i możliwości obserwowania w tym zakresie działań osób niepełnosprawnych przez ludzi zdrowych dochodzi do swoistego odczarowania wizerunku osoby niepełnosprawnej. Aktywność fizyczna w przypadku osób niepełnosprawnych nie tylko zatem oznacza dbałość o poprawę własnej kondycji oraz ogólnego stanu zdrowia, lecz także prowadzi do przełamywania barier, zarówno tych związanych z własnym ciałem i psychiką, jak i – co ważniejsze – tych łączących się ze społecznymi stereotypami i uprzedzeniami.

Sport niepełnosprawnych można także traktować jako przestrzeń, w ramach której zarówno poszczególne osoby, jak i cała społeczność niepełnosprawnych zyskują sposobność zaprezentowania się innym w jak najlepszym świetle. Sport stwarza warunki do tego, aby nie tylko promować daną aktywność, lecz także wspomagać proces integracji osób pełno- i niepełnosprawnych. Sprzyjają temu wszelkiego rodzaju imprezy, zwłaszcza te nagłaśniane przez media, a więc o najwyższej międzynarodowej randze, jak igrzyska paraolimpijskie. Integracja przez sport może mieć także mniejszą, ale równie istotną, skalę lokalną, dotyczyć mieszkańców danego regionu czy miejscowości. Taki skutek odnoszą także rozmaite spotkania niepełnosprawnych sportowców m.in. z młodzieżą szkolną, które poprzez wspólną zabawę skutecznie przyczyniają się do realizowania polityki integracji. Można nawet powiedzieć, że osoby niepełnosprawne uprawiające sport wyczynowy są swego rodzaju ambasadorami wszystkich niepełnosprawnych, a dzięki swoim sukcesom i ich nagłaśnianiu przez media aktywnie wspierają przeciwdziałanie społecznemu wykluczeniu tej kategorii obywateli.

Ja mam takie poczucie, że to, co robię, robię też dla innych. Raz, że z tego generalnie cieszą się moi bliscy, ale dwa – to, że mogę ludziom pokazać, że osoby niepełnosprawne, tak jak

ja, mogą robić różne rzeczy, i że chociaż są niepełnosprawne, to nie są kalekie [...]. [fragment wypowiedzi niepełnosprawnego sportowca]

Uprawianie sportu to zatem kreowanie pozytywnego wizerunku osób niepełnosprawnych (Wilski i in., 2012, s. 86). Jest to swoista próba dotarcia do społeczeństwa, forma pokazania innego oblicza niepełnosprawności i ludzi nią dotkniętych – jako samodzielnych, mogących odnosić życiowe sukcesy i podejmować się różnych zadań, a także niestroniących od wyzwań i rywalizacji. W tym kontekście sport odgrywa ważną rolę, gdyż nie tylko stanowi jedną z dróg służących włączaniu osób niepełnosprawnych do społeczeństwa, lecz także pozwala pokazać je w korzystnym świetle, jako samodzielnych, wartościowych, ale też odważnych i pełnych pasji ludzi.

Wnioski z badań

Przeprowadzone badania pokazują, że angażowanie się w działalność sportową prowadzi do wzmocnienia psychicznego jednostki, redukuje napięcia, wspomaga proces rozwoju więzi społecznych. Uprawianie sportu może wpływać na sposób postrzegania siebie i własnej sytuacji życiowej. Przekłada się to również na relacje i więzi społeczne z innymi ludźmi. Aktywność sportowa stanowi zatem podłoże przemian społecznych i mentalnych osoby niepełnosprawnej. Poprzez sport jednostka zdobywa źródło wsparcia, ale też świadomość tego, że istnieją osoby, które mogą podzielać jej perspektywę poznawczą. Sport prowadzi do formowania się tożsamości, która opiera się na mechanizmach rozpoznawania, definiowania i interpretowania siebie oraz innych w sytuacji określonych oddziaływań (Piotrowski, 1998). W ten sposób, jak podkreśla Mead (1975), kształtuje się jaźń jednostki będąca, z jednej strony, reakcją na postawy innych (Ja podmiotowe), z drugiej zaś – zorganizowanym zbiorem postaw innych ludzi, które przyjmuje się samemu (Ja przedmiotowe). „Jaźń powstaje więc na bazie wiedzy związanej z naszym obrazem siebie w oczach innych oraz oczekiwaniami, jakie się wobec nas żywi” (Konecki, 2005, s. 43).

Na podstawie przeprowadzonych badań i analizy zebranych materiałów można stwierdzić, że osoba niepełnosprawna, która podejmuje aktywność sportową, nie tylko rozpoczyna swoją przygodę w kierunku poprawy stanu własnej kondycji fizycznej, lecz także zyskuje sposobność współuczestnictwa w działaniach osób z podobnymi problemami żywymi. W ten sposób zmienia się stan umysłu jednostki, która zaczyna inaczej postrzegać siebie i oczajający ją świat. Procesowi temu towarzyszą przeważnie pozytywne emocje, które przenoszą się na całe życie danej osoby, wzmacniając ją psychicznie poprzez określone doznania będące następstwem procesów zachodzących w grupie sportowej. Spojrzenie z perspektywy socjologicznej pozwala na dostrzeżenie wagi członkostwa jednostki w takiej grupie, które nabiera szczególnego znaczenia, stając się źródłem postaw, zachowań i działań człowieka w różnych kontekstach życia codziennego.

Sport może być zatem podstawą przemian na poziomie jednostkowym i społecznym. Pozwala wpłynąć na sytuację jednostki i całej kategorii osób niepełnosprawnych w sposób wieloaspektowy. W związku z tym, podejmując próbę przeciwdziałania wykluczeniu niepełnosprawnych a zarazem włączenia ich w główny nurt życia społecznego, warto zadbać o wspieranie i upowszechnianie wszelkich form aktywności ruchowej, które stwarzają realne szanse na integrację społeczną osób niepełnosprawnych z pozostałą częścią społeczeństwa.

BIBLIOGRAFIA:

- Amsterdamska, O. (1992). Odmiany konstruktywizmu w socjologii nauki. W: J. Niżnik (red.), *Pogranicza epistemologii*. (s. 136–156). Warszawa: IFiS PAN.
- Blumer, H. (1975). Implikacje socjologiczne myśli George'a Herberta Meada. W: W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (red.), *Elementy teorii socjologicznej. Materiały do dziejów współczesnej socjologii zachodniej*. (s. 70–84). Warszawa: PWN.
- Blumer, H. (2007). *Interakcjonizm symboliczny. Perspektywa i metoda*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Charmaz, K. (2009). *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Czykwin, E. (2008). Wstęp. W: E. Czykwin, M. Rusaczyk (red.), „Gorsi inni” – badania. (s. 7–23).

Białystok: Trans Humana.

Glaser, B. (1978). *Theoretical Sensitivity*. San Francisco: The Sociology Press.

Glaser, B., Strauss, A. (1967). *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*. Chicago: Aldine Publishing Company.

Glaser, B., Strauss, A. (2009). *Odkrywanie teorii ugruntowanej. Strategie badania jakościowego*. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.

Goffman, E. (2005). *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*. Gdańsk: GWP.

Gorzko, M. (2008). *Procedury i emergencja. O metodologii klasycznych odmian teorii ugruntowanej*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe USz.

Heinemann, K. (1989). *Wprowadzenie do socjologii sportu*. Warszawa: Centralny Ośrodek Metodyczny Studiów Nauk Politycznych.

Konecki, K. (2000). *Studia z metodologii badań jakościowych. Teoria ugruntowana*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Konecki, K. (2005). *Ludzie i ich zwierzęta. Interakcjonistyczno-symboliczna analiza społecznego świata właścicieli zwierząt domowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Koper, M., Nadolska, A. (2012). *Możliwości kształtowania Ja cielesnego osób niepełnosprawnych poprzez ich uczestnictwo w sporcie dostosowanym*. W: S. Kowalik (red.), *Kultura fizyczna dla osób niepełnosprawnych*. (s. 43–66). Poznań: AWF w Poznaniu.

Kossewska, J. (2003). *Społeczeństwo wobec osób niepełnosprawnych – postawy i ich determinanty*. *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Psychologica*, 1, 39–59.

Kryńska, E. (red.). (2013). *Analiza sytuacji osób niepełnosprawnych w Polsce i Unii Europejskiej*.

Raport przygotowany w ramach projektu: *Zatrudnienie osób niepełnosprawnych – perspektywy wzrostu*. Warszawa: IPISS.

Krzemiński, I. (1986). *Symboliczny interakcjonizm i socjologia*. Warszawa: PWN.

Kuhn, M. (1972). *The reference group reconsidered*. W: J.G. Manis, B.N. Meltzer (red.), *Symbolic Interactionism: A Reader In Social Psychology*. Wyd. 2. (s. 171–184). Boston: Allyn and Bcon, Inc.

Łuszczynska, A. (2011). *Psychologia sportu i aktywności fizycznej. Zagadnienia kliniczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Mead, G.H. (1975). *Umysł, osobowość, społeczeństwo*. Warszawa: PWN.

Merton, R. (2002). *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Molik, B., Morgulec-Adamowicz, N., Kosmol, A. (2008). *Zespołowe gry sportowe osób niepełnosprawnych. Koszykówka na wózkach i rugby na wózkach*. Warszawa: AWF w Warszawie.

Nowak, A. (2005). *Marginalizacja osób niepełnosprawnych*. W: A. Nowak (red.), *Wybrane społeczno-socjalne aspekty marginalizacji*. (s. 47–58). Katowice: Wydawnictwo SWSZ.

Ossowski, R. (1999). *Teoretyczne i praktyczne podstawy rehabilitacji*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy.

Ostrowska, A. (1997). *Postawy społeczeństwa polskiego w stosunku do osób niepełnosprawnych*. W: E. Zakrzewska-Manterys, A. Gustavsson (red.), *Upośledzenie w społecznym zwierciadle*. (s. 75–95). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.

Pieszak, E. (2012). *Aktywność fizyczna a jakość życia osób z ograniczoną sprawnością*. *Ecologia Humana*, 2(10), 135–147.

Piotrowski, A. (1998). *Ład interakcji. Studia z socjologii interpretatywnej*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.

Prus, R. (1999). *Symbolic Interaction and Ethnographic Research*. Albany: State University of New York Press.

Prus, R., Grills, S. (2003). *The Deviant Mystique: Involvements, Realities and Regulation*. Westport: Preager.

Rubin, H., Rubin, I. (1997). *Jak zmierzać do celu nie wiążąc sobie rąk. Projektowanie wywiadów jakościowych*. W: L. Korporowicz (red.), *Ewaluacja w edukacji*. (s. 201–224). Warszawa: Oficyna Naukowa.

Tasiemski, T., Koper, M. (2013). *Miejsce sportu w procesie rehabilitacji osób niepełnosprawnych fizycznie. Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania*, 3(8), 111–134.

Turner, J.H. (2004). *Struktura teorii socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Strauss, A., Corbin, J. (1990). *Basics of Qualitative Research*. London–New Delhi: Sage Publications.

Szacki, J. (2004). *Historia myśli socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Szarfenberg, R. (2008). *Pojęcie wykluczenia społecznego*. Warszawa: IPS UW.

Wendland, M. (2011). *Konstruktywizm komunikacyjny*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe IF UAM.

Wilski, M., Nadolska, A., Dowling, S., MConkey, R., Hassan, D. (2012). *Sporty zunifikowane olimpiad specjalnych jako forma wzbogacenia kapitału społecznego i wspomaganie inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnością intelektualną*. W: S. Kowalik (red.), *Kultura fizyczna dla osób niepełnosprawnych*. (s. 83–104). Poznań: AWF w Poznaniu.

Włodarek, J., Ziółkowski, M. (red.). (1990). *Metoda biograficzna w socjologii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Wyka, A. (1993). *Badacz społeczny wobec doświadczenia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Zakrzewska-Manterys, E. (2003). *Dziecko upośledzone – nieuchronność stereotypu*. W: G. Anders, J. Tossebro, E. Zakrzewska-Manterys (red.), *Niepełnosprawność intelektualna a style życia. Perspektywy podmiotowe, wybory życiowe, systemy usług w Szwecji, Norwegii i w Polsce*. (s. 89–118). Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.

Ziółkowi, M. (1981). *Znaczenie, interakcja, rozumienie. Studium z symbolicznego interakcjonizmu i socjologii fenomenologicznej jako wersji socjologii humanistycznej*. Warszawa: PWN.

Zybertowicz, A. (1999). *Konstruktywizm jako orientacja metodologiczna w badaniach społecznych*. ASK: Społeczeństwo, badania, metody, 8, 7–28.

Żukowska, Z. (2006). *Wartości sportu mierzone uczestnictwem młodzieży niepełnosprawnej w igrzyskach paraolimpijskich*. W: J. Nowocień (red.), *Społeczno-edukacyjne oblicza olimpiizmu. Ruch olimpijski i niepełnosprawni sportowcy*. T. I. (s. 126–134). Warszawa: AWF w Warszawie, Polska Akademia Olimpijska.